AQLIY NUQSONLI BOLALARDA EMOTSIONAL SOHANING SHAKLLANISHI

Xalilova Maftuna Baxtiyor qizi
O'zMPU Pedagogika-psixologiya va inklyuziv ta'lim fakulteti logopediya yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohaning shakllanish xususiyatlari, uning psixologik-pedagogik mexanizmlari hamda rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Emotsional reaksiyalarning differensiatsiyalanmaganligi, beqarorligi, impulsivlik, oliy ijtimoiy his-tuyg'ularning sust rivojlanishi kabi holatlar aqliy nuqsonli bolalar psixikasining muhim xususiyatlari sifatida yoritilgan. Shuningdek, emotsional rivojlanishning kognitiv jarayonlar bilan uzviy bog'liqligi, biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri hamda emotsional buzilishlarning xulq-atvorda namoyon bo'lish shakllari ochib berilgan. Maqolada korreksion-pedagogik ishlarning, xususan, emotsional savodxonlikni rivojlantirish, ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish va erta pedagogik aralashuvning ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: aqliy nuqson, emotsional soha, emotsional rivojlanish, impulsivlik, ijtimoiy moslashuv, korreksion-pedagogik ishlar, ijtimoiy ko'nikmalar, maxsus pedagogika, psixologik rivojlanish, emotsional boshqaruv, oliy his-tuyg'ular, kognitiv rivojlanish.

THE DEVELOPMENT OF THE EMOTIONAL SPHERE IN CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Khalilova Maftuna
Student of the Department of Speech Therapy,
Faculty of Pedagogy-Psychology and Inclusive Education,
UzMPU university

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the characteristics of emotional sphere development in children with intellectual

disabilities, its psychological and pedagogical mechanisms, and the factors influencing its growth. Manifestations such as undifferentiated and unstable emotional reactions, impulsivity, and underdeveloped higher social emotions are highlighted as crucial psychological features in children with intellectual disabilities. Furthermore, the close correlation between emotional development and cognitive processes, the impact of biological and social factors, and the ways emotional disorders manifest in behavior are revealed. The article places special emphasis on the significance of correctional and pedagogical interventions, particularly the development of emotional literacy, the formation of social skills, and early pedagogical intervention.

Keywords: intellectual disability, emotional sphere, emotional development, impulsivity, social adaptation, correctional and pedagogical work, social skills, special education, psychological development, emotional regulation, higher emotions, cognitive development.

Aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohaning shakllanishi murakkab va o‘ziga xos jarayon bo‘lib, tipik rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan sezilarli farqlarga ega. Bu farqlar nafaqat emotsional reaksiyalarning sifati va intensivligida, balki ularning shakllanish dinamikasida ham namoyon bo‘ladi. Emotsional rivojlanish kognitiv, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, aqliy nuqson mavjudligi bu bog‘liqlikning har bir jihatiga ta'sir qiladi. Natijada, bunday bolalarda his-tuyg‘ularni idrok etish, ifodalash va boshqarish qobiliyati cheklangan bo‘ladi, bu esa ularning ijtimoiy moslashuvi va umumiy hayot sifatiga jiddiy ta'sir ko‘rsatadi. Emotsional sohaning yetarli darajada shakllanmasligi ko‘pincha xulq-atvor muammolariga, shaxslararo munosabatlardagi qiyinchiliklarga va o‘z-o‘zini anglashdagi buzilishlarga olib keladi. Shu sababli, maxsus pedagogika va psixologiya sohasida aqliy nuqsonli bolalarning emotsional rivojlanish xususiyatlarini chuqur o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohaning asosiy xususiyatlaridan biri his-tuyg‘ularning kam differensiatsiyalanganligi va beqarorligidir. Ular ko‘pincha

o‘zlarining va boshqalarning emotsiyalarini aniq ajrata olmaydilar. Masalan, xursandchilik, g‘azab yoki qayg‘u kabi murakkab his-tuyg‘ular o‘rniga, ular ko‘proq umumiy va primitiv reaksiyalarni namoyon etadilar. Bu holat ularning ichki kechinmalarini tushunish va ularga mos ravishda javob berish qobiliyatini cheklaydi. Emotsional beqarorlik esa ularning kayfiyatining tez-tez o‘zgarishida, bir holatdan ikkinchisiga keskin o‘tishida namoyon bo‘ladi. Ular bir lahzada xursand bo‘lishi, keyingi lahzada esa sababsiz yig‘lashi yoki g‘azablanishi mumkin. Bu beqarorlik ularning atrof-muhitga moslashishini qiyinlashtiradi va ijtimoiy o‘zaro ta'sirlarda tushunmovchiliklarga sabab bo‘ladi. L.S. Vygotskiyning fikricha, oliy psixik funksiyalar, shu jumladan emotsional jarayonlar ham, ijtimoiy-madaniy rivojlanish mahsuli bo‘lib, aqliy nuqson bu jarayonni buzadi.

Emotsional reaksiyalarning intensivligi va adekvatligi ham aqliy nuqsonli bolalarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Ba'zi bolalarda emotsional reaksiyalar haddan tashqari kuchli va nazoratsiz bo‘lishi mumkin, masalan, kichik bir muvaffaqiyatsizlikka nisbatan kuchli g‘azab yoki umidsizlikni his qilish. Boshqalarida esa, aksincha, emotsional javoblar sust, passiv va yetarli darajada ifodalanmagan bo‘ladi, bu esa ularning atrof-muhitga bo‘lgan qiziqishini pasaytiradi. Emotsional reaksiyalarning adekvatligi masalasi ham dolzarbdir. Ular ko‘pincha vaziyatga mos kelmaydigan emotsiyalarni namoyish etadilar, masalan, qayg‘uli vaziyatda kulish yoki xursandchilik paytida befarqlik. Bu holat ularning ijtimoiy vaziyatlarni noto‘g‘ri talqin qilishlari va kognitiv cheklovlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. S.Ya. Rubinshteynning tadqiqotlarida aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohaning buzilishi ularning shaxsiyatining umumiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri sifatida ko‘rsatilgan.

Oliy ijtimoiy va axloqiy his-tuyg‘ularning shakllanishi aqliy nuqsonli bolalarda sezilarli darajada kechikadi yoki buziladi. Empatiya, uyat, aybdorlik, g‘urur kabi murakkab emotsiyalar boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish, ijtimoiy normalarni bilish va o‘z xatti-harakatlarini baholash qobiliyatini talab qiladi. Aqliy nuqsonli bolalarda bu kognitiv va ijtimoiy ko‘nikmalar cheklanganligi sababli, ular bu turdagi

emotsiyalarni to‘liq rivojlantira olmaydilar. Natijada, ular boshqalarning azobini his qila olmasligi, ijtimoiy qoidalarni buzganliklari uchun uyalmasligi yoki o‘z yutuqlari uchun g‘ururlanmasligi mumkin. Bu esa ularning ijtimoiy munosabatlarida chuqur bog‘lanishlar o‘rnatishiga to‘sqinlik qiladi va ularni ijtimoiy jihatdan izolyatsiya qilishga olib kelishi mumkin. V.I. Lubovskiyning ishlarida aqliy rivojlanishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda shaxsiyatning shakllanishi, shu jumladan axloqiy va ijtimoiy his-tuyg‘ularning rivojlanishi ham, o‘ziga xos qonuniyatlarga ega ekanligi ta'kidlangan.

Emotsional o‘z-o‘zini boshqarish va impulsivlikni nazorat qilish aqliy nuqsonli bolalar uchun eng katta qiyinchiliklardan biridir. Ular ko‘pincha o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishda qiynaladilar, bu esa tez-tez g‘azablanish, frustratsiya yoki xavotir kabi salbiy emotsiyalarning nazoratsiz portlashlariga olib keladi. Bunday bolalarda impulsiv xatti-harakatlar keng tarqalgan bo‘lib, ular oqibatlarini o‘ylamasdan harakat qilishlari mumkin. Bu esa ularning o‘quv jarayoniga, ijtimoiy munosabatlariga va xavfsizligiga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. O‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatining yetishmasligi ularning diqqatini jamlash, topshiriqlarni bajarish va ijtimoiy qoidalarga rioya qilishda ham muammolar tug‘diradi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun maxsus pedagogik yondashuvlar va xulq-atvor terapiyasi usullari muhim ahamiyatga ega.

Aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohaning shakllanishiga kognitiv nuqsonlar bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Kognitiv cheklovlar, masalan, abstrakt fikrlashning qiyinligi, sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunmaslik, ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qila olmaslik va verbalizatsiya qobiliyatining pastligi emotsional rivojlanishga to‘sqinlik qiladi. Bolalar o‘zlarining his-tuyg‘ularini nomlay olmasliklari, ularning kelib chiqish sabablarini tushunmasliklari va ularni og‘zaki ifodalay olmasliklari mumkin. Bu esa ularning ichki kechinmalarini boshqalar bilan bo‘lishishini va ulardan yordam so‘rashini qiyinlashtiradi. Shuningdek, boshqalarning yuz ifodalari, imo-ishoralari va ovoz ohangidagi emotsional signallarni noto‘g‘ri talqin qilishlari ijtimoiy tushunmovchiliklarga olib keladi. Kognitiv

rivojlanish va emotsional rivojlanish o‘rtasidagi bu o‘zaro bog‘liqlikni tushunish, samarali korreksion-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish uchun asos bo‘ladi.

Aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohaning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar kompleks xarakterga ega. Biologik va nevrologik omillar asosiy rol o‘ynaydi. Bosh miyaning turli qismlaridagi shikastlanishlar, genetik anomaliyalar yoki rivojlanishdagi buzilishlar emotsional jarayonlarni tartibga soluvchi neyron tarmoqlarning noto‘g‘ri ishlashiga olib kelishi mumkin. Masalan, limbik tizim, prefrontal korteks va amigdala kabi miya tuzilmalari emotsiyalarni qayta ishlash va boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tuzilmalardagi disfunksiyalar emotsional reaksiyalarning buzilishiga, impulsivlikka yoki, aksincha, apatiyaga sabab bo‘ladi. Bu omillar bolaning emotsional rivojlanishining boshlang‘ich nuqtasini belgilaydi va keyingi pedagogik ta'sirlarning samaradorligiga ta'sir qiladi.

Ijtimoiy muhit va pedagogik yondashuvlar ham emotsional sohaning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Oiladagi munosabatlar, ota-onalarning bolaning emotsional ehtiyojlariga javob berishi, tengdoshlar bilan o‘zaro munosabatlar va ta'lim muassasalaridagi muhit bolaning emotsional rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Agar bola qo‘llab-quvvatlovchi, xavfsiz va tushunarli muhitda o‘ssa, uning emotsional ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlari oshadi. Aksincha, beparvolik, zo‘ravonlik yoki doimiy stress bolaning emotsional holatini yomonlashtirishi mumkin. Maxsus pedagogik yondashuvlar, jumladan, emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar, ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni o‘rgatish va xulq-atvor terapiyasi usullari aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohani shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Emotsional sohadagi buzilishlar aqliy nuqsonli bolalarning xulq-atvorida turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Agresiv xatti-harakatlar, masalan, boshqalarga yoki o‘ziga nisbatan tajovuzkorlik, frustratsiya va g‘azabni boshqara olmaslik natijasida yuzaga kelishi mumkin. Ba'zi bolalarda esa, aksincha, apatiya va passivlik kuzatiladi, ular atrof-muhitga qiziqish bildirmaydi, tashabbussiz bo‘ladi va emotsional javoblar sust bo‘ladi. Xavotir va qo‘rquv ham keng tarqalgan bo‘lib, bu bolalar yangi

vaziyatlarga, notanish odamlarga yoki o‘zgarishlarga nisbatan kuchli xavotir hissini boshdan kechirishi mumkin. Bu holat ularning dunyoni tushunishdagi qiyinchiliklari va o‘zlarini himoya qila olmasliklari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Stereotipik xatti-harakatlar, ya'ni takrorlanuvchi, maqsadsiz harakatlar ham emotsional zo‘riqishni yengish yoki o‘z-o‘zini tinchlantirish usuli sifatida paydo bo‘lishi mumkin.

Aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohani shakllantirishda korreksion-pedagogik ishlar muhim ahamiyatga ega. Erta aralashuv, ya'ni bolaning rivojlanishidagi buzilishlar aniqlangandan so‘ng darhol maxsus yordam ko‘rsatish, eng samarali yondashuv hisoblanadi. Erta yoshda boshlangan korreksion ishlar emotsional rivojlanishdagi ikkilamchi buzilishlarning oldini olishga va bolaning adaptiv imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi. Tuzilgan va bashorat qilinadigan muhitni yaratish ham muhimdir. Bunday muhit bolaga xavfsizlik hissini beradi, xavotirni kamaytiradi va yangi ko‘nikmalarni o‘rganish uchun qulay sharoit yaratadi. Kun tartibining aniqligi, vazifalarning izchilligi va o‘qituvchilarning barqaror munosabati bolaning emotsional barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

Emotsional savodxonlikni o‘rgatish va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish korreksion-pedagogik ishlarning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Bolalarga o‘zlarining va boshqalarning his-tuyg‘ularini aniqlash, nomlash va ularni tegishli tarzda ifodalash o‘rgatiladi. Buning uchun vizual vositalar, hikoyalar, rolli o‘yinlar va maxsus mashqlar qo‘llaniladi. Ijtimoiy ko‘nikmalar, masalan, salomlashish, xayrlashish, iltimos qilish, minnatdorchilik bildirish, navbat kutish va konfliktlarni hal qilish kabi qobiliyatlar ham muntazam ravishda o‘rgatiladi. Bu ko‘nikmalar bolaning ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyatli ishtirok etishiga va o‘zini jamiyatning to‘laqonli a'zosi sifatida his qilishiga yordam beradi. Maxsus pedagoglar, psixologlar va logopedlar bu jarayonda birgalikda ishlaydilar.

Aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohaning shakllanishini tushunishda turli nazariy yondashuvlar muhim rol o‘ynaydi. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi, emotsional rivojlanishning ijtimoiy kelib chiqishini va oliy psixik funksiyalarning shakllanishida ijtimoiy o‘zaro ta'sirlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Piagetning

kognitiv rivojlanish nazariyasi esa, kognitiv tuzilmalarning emotsional jarayonlarga ta'sirini ko‘rsatadi. Ushbu nazariyalarni hisobga olgan holda, aqliy nuqsonli bolalarda emotsional sohani rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuv zarur. Bu yondashuv nafaqat bolaning kognitiv cheklovlarini hisobga olishi, balki uning ijtimoiy muhitini ham optimallashtirishi kerak. Emotsional sohaning to‘g‘ri shakllanishi aqliy nuqsonli bolalarning hayot sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi, ularning ijtimoiy integratsiyasini ta'minlaydi va shaxsiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. L.R. Mo‘minova, Sh.M.Amirsaidova, Z.N.Mamarajabova, M.U.Xamidova, D.B.Yakubjanova, Z.M.Djalolova, N.Z.Abidova; Maxsus pedagogika. Darslik. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013.

2. Nurmuhammedova, L. Sh. (2019). Oligofrenopedagogika asoslari. Toshkent: O‘qituvchi.

3. G‘oziyev, E. G‘. (2010). Metopsixologiya (Psixologiya metodologiyasi). Toshkent: Noshir.

4. Vygotskiy, L. S. (1983). Sobraniye sochineniy: Tom 5. Osnovi defektologii [Asarlar to‘plami: 5-jild. Defektologiya asoslari]. Moskva: Pedagogika.

5. Xaydarov F., Xalilova N. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019